

Stínová republika

Politická pluralita na Kosovu

Přechod země k politickému pluralismu samozřejmě nemohl zůstat bez důsledků pro Kosovo. Po bouřlivých událostech z jara 1989 nastalo jisté zátíší, v němž postupně došlo k destrukci kosovské komunistické strany, jejíž místo rychle zabíraly nové politické strany, založené ovšem, na rozdíl od SKJ, na striktně etnickém principu. Dominantní postavení mezi nimi rychle získal Demokratický svaz Kosova (DSK, alb. Lidhja Demokratike e Kosovës), založený v prosinci 1989, jenž se díky masovosti svého členstva (v krátké době do něj vstoupilo téměř 300 000 Albánců¹²⁷⁷) mohl prezentovat jako všenárodní hnutí. Jeho předsedou se stal umírněný, nicméně nacionalisticky vyhraněný literární historik a spisovatel dr. Ibrahim Rugova, který již od dubna 1988, kdy se uskutečnila neúspěšná debata mezi srbskými a kosovskoalbánskými spisovateli, stál neformálně v čele kosovských intelektuálů, snažících se o změnu poměrů. Místo předsedy DSK bylo nicméně původně nabízeno bývalému řediteli Albanologického ústavu a daleko radikálnějšímu zastánci kosovské samostatnosti Rexepu Qosjovi, který jej odmítl. K významným zakladatelům DSK patřil např. novinář a spisovatel Jusuf Buxhovi, novinář Mehmet Kraji, spisovatel Ali Aliu, profesor filozofie na přístinské univerzitě Fehmi Agani aj.¹²⁷⁸ Politickou stranou, která se vymykala albánskému nacionalistickému konceptu, byl Svaz sociálních demokratů Kosova, jež založil přední kosovský intelektuál – filozof a kunsthistorik Shkëlzen Maliqi, angažující se také ve Sdružení jugoslávské demokratické iniciativy (UJDI), snažícím se v té době nalézt koncept demokratického vývoje Jugoslávie i Kosova (více o něm s. 324).

Nová vlna násilí

V situaci, jež v oblasti panovala po omezení autonomních práv, ovšem stačil malý incident, jenž by jinak prošel bez povšimnutí, k rozpoutání protestních akcí a nepokojů, které ve svém důsledku měly ještě tragičtější vyústění než krvavé demonstrace z března roku 1989. V den pádu SKJ, 23. ledna 1990, zahájila před budovou OV SK Kosova protestní demonstraci skupina studentů, již jako důvod posloužila nešťastná smrt albán-

¹²⁷⁷ PELIKÁN, Jan: *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii. Geneze - vývoj - perspektivy*. Praha 1997, s. 37.

¹²⁷⁸ Viz např. rozhovor s F. AGANIM a R. QOSJOU v knize M. PETROVIČE *Pitao sam Albance šta žele, a oni su rekli: republiku... ako može*.

ského mladíka při bourání zdi, ohrazující jednu z albánských obytných budov v západomakedonské vesnici Naračinovo u Skopje.¹²⁷⁹ Ve večerních hodinách se shromáždění rozrostlo již na 40 000 účastníků. Dalšího dne se pak demonstrace, na nichž zaznívaly již výhradně politické požadavky, rozšířily na celou autonomní oblast a získaly výrazně násilný charakter. K nejdramatičtějším patřila shromáždění 30. a 31. ledna, při nichž zahynulo několik demonstrantů, těžce ranění ze střelných zbraní byli také příslušníci policie. Nepokoje skončily teprve po deseti dnech. Při střetech demonstrantů s policií zahynulo 25 osob a 75 dalších bylo zraněno. Podobně jako při březnových demonstracích v roce 1989 však bylo zraněných mnohem více, z obavy před policejní represí se však nechávali ošetřit pouze soukromě. Na straně policie bylo 45 zraněných příslušníků, z toho dva těžce.¹²⁸⁰

K dramatickému zhoršení vztahů mezi kosovskoalbánským obyvatelstvem a srbskou administrativou přispěl bezprostředně po demonstracích i případ „masové otravy“ více než 3 000 školáků, jenž vzbudil rozruch v březnu 1990. Podle diagnózy albánské strany se mělo jednat o následek vdechnutí nějakého nervového plynu, srbské úřady v této souvislosti hovořily o organizované masové hysterii. Vyšetřování mezinárodních humanitárních organizací nedospělo k žádnému závěru,¹²⁸¹ vyslovené podezření však dostalo Kosovo a kosovskoalbánskou rezistenci do vítané pozornosti světových médií. V atmosféře, která na Kosovu panovala, závěr mezinárodní vyšetřovací komise nemohl přinést uklidnění. Hysterie, kterou případ vyvolal, se projevila do budoucna i v tom, že se kosovští Albánci odmítali nechat ošetřovat srbskými lékaři.¹²⁸²

Ke zklidnění situace došlo zejména pod vlivem apelů DSK. Opce, již tehdy začal prosazovat I. Rugova a jeho strana, se zakládala na nenásilném odporu vůči režimu, který na Kosovu zavládl po zrušení státoprávního postavení autonomní oblasti v březnu 1989, a v bojkotu srbských institucí. Tímto svým postojem si začali kosovští Albánci získávat také veřejné mínění v Evropě i v USA. Již po protestech v roce 1989

1279 Albánské domy jsou zpravidla ohrazeny vysokou zdí, jejímž původním účelem bylo zamezit možnosti zastřelení člena rodiny v krevní mstě. Později začaly zdi sloužit k oddělení albánského domu od okolí, zejména v oblastech se smíšeným obyvatelstvem. Makedonská vláda čas od času nařizovala neprozřetelné bourání těchto zdí (které vyvolávalo napětí a protesty albánské veřejnosti) s odůvodněním, že takto ohrazené domy slouží jako útočiště protistátním živlům.

1280 JEVTIĆ, Dj.: *Bitka za Kosovo 2.*, s. 33.

1281 von KOHL, Ch. - Libal, W.: *Kosovo: Gordischen Knoten des Balkan*, s. 126-127.

1282 V létě 1990 pak byli z klinik masově propuštěni lékaři podezřelí z toho, že v roce 1981 poskytli „nelegálně“ pomoc zraněným albánským demonstrantům. Podle některých zdrojů se toto opatření týkalo až 240 lékařů a 1 000 osob zdravotnického personálu, což při výše zmíněném bojkotu srbských lékařů znamenalo výrazný zásah do zdravotní péče v oblasti. V důsledku této situace také docházelo ke zvýšení počtu různých infekčních chorob, neboť albánské obyvatelstvo odmítalo přijmout z rukou srbských lékařů i povinné očkování! Tamtéž, s. 125-126.

se Kosovo stalo výrazným předmětem mezinárodního zájmu. V sídlech opozičních kosovskoalbánských stran a předních činitelů albánské resistance se začali objevovat velvyslanci předních evropských demokracií v SFRJ. Pravděpodobně nejvýznamnějším úspěchem albánské alternativy pak byla návštěva skupiny amerických kongresmanů v čele s Robertem Dolem, který již v té době patřil k významným protagonistům kosovskoalbánského lobby v senátu USA,¹²⁸³ a s velvyslancem USA Warrenem Zimmermannem, jež se v Prištině uskutečnila 29. srpna 1990. Významnou pomocí pro příklon veřejného mínění na stranu kosovských Albánců sehrála též albánská diaspora.

Na rozdíl od Rugovova přístupu se srbské vedení vyznačovalo snahou o co nejtvrďší prosazení všech omezení, které pro status Kosova vyplýval z novelizované srbské ústavy. Pro tuto svoji politiku ovšem nacházelo mezi albánskými politiky jen minimum těch, kteří na ní byli i za cenu velmi privilegovaného postavení ochotni spolupracovat. Neúčast významnějších Albánců ve vládních institucích pravomocí zbavené kosovské autonomie i v srbském parlamentu tak bylo první významným vítězstvím nové albánské politické scény.¹²⁸⁴

O atmosféře, stihomamu, špionománii a teorií spiknutí, v níž se jednání srbské politické elity o Kosovu uskutečňovala, svědčí deníkové záznamy tehdejšího jugoslávského prezidenta. Borislav Jović si poznamenává výsledky práce vojenské kontrarozvědky, s nimiž jej 20. února 1990 seznámil ministr obrany Veljko Kadijević. Ministrový zdroj „odhalily“ údajné schéma struktury albánského separatistického vedení, jehož vůdčími představiteli měli být Fadil Hoxha, Xavit Nimaní, Velli Deva a Mahmut Bakalli, všechno bývalí vysocí straničtí funkcionáři. Řídit je měl z vězení v Charvátsku Adem Demaqi, což mu měly umožňovat charvátské úřady!¹²⁸⁵ Poskytovala-li vojenská kontrarozvědka takovéto fantaskní údaje, z nichž vyplývalo, že naprosto nezachytila změny, k nimž na Kosovu v politické rovině došlo, a věřili-li jim přední generálové, nemůže potom překvapit neschopnost jugoslávské armády účinně zasáhnout v rozhodujících chvílích rozpadu Jugoslávie.

1283 Dole v Senátu předložil několik návrhů rezolucí, podle nichž měla být SFRJ sankcionována za porušování lidských práv na Kosovu. Viz HRADEČNÝ, P.: *Kosovská otázka v letech 1944-1966 a její úloha v procesu dezintegrace komunistické Jugoslávie*, s. 171.

1284 PĚLIKÁN, J.: *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii. Geneze - vývoj - perspektivy*. s. 38.

1285 JOVIĆ, B.: *Poslednji dani SFRJ*. Beograd 1996, s. 117.

Zrušení kosovské autonomie a vznik paralelních albánských institucí

V dubnu 1990 Prezidium SFRJ zrušilo výjimečný stav zavedený na Kosovu již během stávky horníků v Trepči a odvolalo větší část federálních policejních jednotek. Odpovědnost za policejní opatření na Kosovu tak přešla zcela do rukou srbské policie.¹²⁸⁶ K dalšímu vyostření situace došlo 2. července 1990, kdy před dveřmi uzavřené budovy kosovského parlamentu odhlasovali albánští poslanci (114 ze 123 přítomných) Ústavní deklaraci o Kosovu, již prohlásili Kosovo rovnoprávnou a nezávislou jednotkou v rámci příštího uspořádání jugoslávské federace (či konfederace). Stalo se tak, bezesporu nikoli náhodou, v den, kdy slovinský parlament většinou hlasů schválil Deklaraci o suverenitě Slovinské republiky.¹²⁸⁷ Shodou okolností se ve stejný den konalo i srbské referendum o tom, má-li pluralitním parlamentním volbám v Srbsku předcházet vydání nové ústavy.¹²⁸⁸

Odpověď srbské strany na tuto iniciativu kosovského parlamentu na sebe nenechala dlouho čekat. Již 5. července označil srbský parlament albánskou deklaraci za separatistický akt a vydal zákon o ukončení činnosti kosovského parlamentu a vlády autonomní oblasti Kosovo. Tím byly i formálně zrušeny dva nejvyšší mocenské orgány na Kosovu. Již předtím však srbský parlament rušil jeden za druhým všechny zákony a normativní akty, které dvacet let před tím vyhlášoval parlament kosovské autonomní oblasti, a přijímal namísto nich nové zákony. V červnu 1990 tak byl např. přijat *Zákon o postupu republikových orgánů během zvláštních (mimořádných) okolností*, jehož aplikace zavedla prakticky do všech podniků a institucí srbskou nucenou správu. Na tento zákon navazoval v červenci 1990 přijatý *Zákon o pracovních vztazích za mimořádných okolností*, který pro zaměstnance na Kosovu a Metochii předepisoval jiná pravidla propouštění z práce než ta, která byla platná v ostatních částech země. Pracovní vztah na Kosovu mohl být vypovězen jednoduše rozhodnutím ředitele podniku a zaměstnanec přitom prakticky neměl možnost bánit se proti tomuto rozhodnutí zákonnými postupy. Zákon sice od zaměstnanců přímo nevyžadoval prohlášení loyality Srbsku, ale tato možnost se díky němu přímo nabízela, takže byla brzy uvedena do praxe. Většina těch, kteří pak odmítli takovéto prohlášení podepsat, se ocitla na ulici. Za méně než rok bylo podle některých údajů z práce propuštěno 100 000 občanů albánské národnosti,¹²⁸⁹ podle jiných pak celkově v letech 1990–1993 až 150 000

1286 IMAMI, P.: *Srbi i Albanci kroz vekove*, s. 342.

1287 HRADEČNÝ, P.: *Kosovská otázka v letech 1944–1966 a její úloha v procesu dezintegrace komunistické Jugoslávie*, s. 173.

1288 JEVTIĆ, Dj.: *Bitka za Kosovo 2*. Beograd 1998, s. 183.

1289 Rozhovor s Azemem VLLASIM <http://www.beta-press.com/srp2.html>.

albánských zaměstnanců!¹²⁹⁰ Parlament ovšem přijal i další mimořádná opatření, která se týkala např. denního tisku vycházejícího v albánštině. Vzhledem k tomu, že redaktori deníku *Rilindja* se zavádění mimořádných opatření protivili, bylo vydávání tohoto deníku 7. srpna 1990 zastaveno. Deník *Rilindja* poté vycházel v Tiraně a do země se dostával ilegálně, jeho roli převzal na Kosovu zemědělský list *Bujku*. *Rilindja* začíná na Kosovu opět vycházet teprve 20. června 1999, tehdy ovšem již za zcela změněné politické situace.¹²⁹¹

Po zaměstnancích přišli na řadu také žáci a učitelé albánské národnosti, kteří dosud využívali zbytky možností, které kosovská autonomie nabízela v oblasti vzdělání. Poté, co většina učitelů i žáků středních škol odmítla přijmout vzdělávací program vnučený srbským ministerstvem školství, přijal srbský parlament „balíček“ zákonů, které suspendovaly dosavadní kosovské zákony o vysokém, středním a základním vzdělání. Na základě tohoto „balíčku“ pak zastavilo srbské ministerstvo školství ve většině oficiálních kosovských středních škol a na univerzitě vyučování v albánském jazyce. Z více než 300 000 žáků v základních školách a téměř 70 000 studentů ve středních školách v roce 1989/1990 zůstává v oficiálním školství v následujícím roce necelých 17 000, z nichž ovšem většinu tvoří žáci nealbánských kosovských národností! Kosovští Albánci si budují své vlastní paralelní školské instituce a oficiální školství i školní budovy bojkotují.¹²⁹² Ruší se také Akademie věd a umění Kosova, Albanologický institut, Ústav pro vydávání a tisk učebnic atd.

Poslanci rozpuštěného kosovského parlamentu se poté, 7. září 1990, sešli v obci Kačanik, kde vyhlásili Ústavu Republiky Kosovo (tzv. Kačanickou ústavu). V čl. 1 této ústavy schválili prohlášení, že Republika Kosovo „je demokratickým státem albánského národa a národnostních menšin, svých občanů: Srbů, Muslimů, Černošců, Turků, Rómů a dalších, kteří žijí na Kosovu.“¹²⁹³ Druhý článek ústavy pak upřesňuje, že Republika Kosovo je členem jugoslávského společenství. Prezidentem samozvané republiky pak poslanci zvolili Ibrahima Rugovu. I v tomto případě nalezla srbská strana brzkou odpověď. Prostřednictvím nové srbské ústavy, schválené 28. září 1990, bylo Kosovo připraveno i o zbytky autonomie a přičleněno pod staronovým názvem Kosovo a Metochie jako pouhý zvláštní teritoriální útvar k Srbsku. S tím se zase nesmířili Albánci a započali všeobecný bojkot srbských institucí.¹²⁹⁴

1290 Ze svědecké výpovědi Ibrahima RUGOVY při souzení Slobodana Miloševiče v Haagu 3. 5. 2002. <http://www.srpskapolitika.com/hag/maj/03.05.02.txt>.

1291 Viz IMAMI, P.: *Srbi i Albanci kroz vekove*, s. 344.

1292 Viz *Kosovski Albanci*. Zpráva nevládní organizace Fond za humanitarno pravo z 1. 8. 1993. *Vreme*, 9. 8. 1993, s. 34–37.

1293 Tamtéž, s. 344.

1294 HRADEČNÝ, P.: *Kosovská otázka v letech 1944–1966 a její úloha v procesu dezintegrace komunistické Jugoslávie*, s. 174.

Již tehdy ovšem bylo mnohým alternativním politickým hnutím (např. UJDI aj.) jasné, že znovunastoletí srbské dominance za pomoci nedemokratických a represivních mocenských instrumentů nemůže být ani stabilní, ani dlouhodobé. „*Cena, kterou je tato dominance vykoupena, je totiž příliš vysoká,*“ zdůrazňovaly více než jasnozřivé závěry zprávy nezávislé komise, publikované v roce 1990. „*Na straně národa vystaveného dominanci zůstaly významné politické výhody, které využije k tomu, aby navzdory institucionalizované dominanci, ponechal kosovskou otázku i nadále otevřenou. Tyto výhody lze sumarizovat následujícím způsobem: A) albánská strana poměrně úspěšně a oprávněně nastolila a internacionalizovala otázku porušování lidských práv na Kosovu; B) albánská strana měla dostatek trpělivosti a vyčkala, až srbská strana jako první prolomí ústavněprávní hráze vystavěné ústavou SFRJ (v roce 1990 stále ještě platná jugoslávská ústava nedovolovala rozpustit ústavodárná tělesa jednotlivých federálních jednotek ani federálnímu parlamentu, natož pak parlamentu jedné z republik - pozn. V. Š.); C) dokázala konflikt představit jako konflikt mezi historicky překonanou komunistickou mocenskou strukturou, která navíc využívá šovinistické rétoriky, a demokratických sil, hovořících rétorikou liberální, a tímto způsobem získala i dvě následující výhody: D) došlo k postupnému zamrzávání demokratizačních procesů v Srbsku (které by pro albánskou stranu byly překážkou k uskutečňování jejího cíle - pozn. V. Š.), neboť ty by narušily Miloševićem proklamovanou „jednotu“ národa (demokratické požadavky se tak stávají „nepatriotickými“, a jejich zastánci „zrádci srbské věci“ - pozn. V. Š.) a E) vhání srbskou stranu do mezinárodní izolace.*“¹²⁹⁵

Cestou nenásilné resistance

Přestože v té době bylo Kosovo nejrizikovějším regionem z celé Jugoslávie a zdálo se, že krvavý požár všeobecného rozpadu propukne právě tam, nestalo se tak. Nicméně poté, co Slovinci a Charváti definitivně potvrdili své rozhodnutí o odchodu z federace, zorganizovali kosovští Albánci v září 1991 tajné referendum, v němž se většina voličů (98% zúčastněných) vyslovila za nezávislost Kosova. Již od této doby lze říci, že politika všech kosovskoalbánských subjektů jednoznačně směřovala k nezávislosti. Jedenáctého října téhož roku připravil Demokratický svaz Kosova spolu s dalšími kosovskými stranami a albánskými menšinovými stranami v Makedonii a v Černé Hoře dokument, v němž jsou rozpracovávány tři opce budoucího vývoje oblasti, počítající s variantou zachování jugoslávské federace i variantami jejího definitivního rozpadu. První opce předpokládala zachování federace, s tím ovšem, že budou-li se v rámci ní měnit vnitřní hranice, je nutno vytvořit republiku Albánců, tedy Republiku

¹²⁹⁵ *Kosovski čvor: drešiti ili seći?*, s. 28-29.

Kosovo. Druhá opce předpokládala plnou nezávislost pro Republiku Kosovo a konečně třetí pak rozpracovávala situaci, při níž by se měnily vnější jugoslávské hranice. V tom případě dokument zdůrazňoval právo kosovských Albánců i Albánců z dalších částí bývalé federace sjednotit se a vytvořit na Balkáně vlastní stát!¹²⁹⁶

Vzhledem k tomu, že události šly v té době za sebou v rychlém sledu, reagovali na nejnovější vývoj poslanci rozehnané kosovské skupštiny na ilegálním shromáždění 19. října 1991 tak, že přijali rozhodnutí o vytvoření suverénní a nezávislé Kosovské republiky, zbavené všech vztahů se Srbskem a Jugoslávií. Evropské společenství, na něž se nově založená koaliční vláda tzv. Kosovské republiky¹²⁹⁷ obrátila se žádostí o uznání, ovšem nechalo nótu bez odpovědi. Přesto však, v květnu 1992, zorganizovali vůdci kosovské revolty ilegální parlamentní a prezidentské volby.

Volilo se podle kombinovaného volebního systému, který spočíval v tom, že 100 ze 130 poslaneckých míst bylo voleno většinovým volebním systémem a 30 poslaneckých míst proporčním systémem. Voleb se zúčastnilo 762 267 voličů, což bylo 89, 32% z údajného počtu 853 432 plnoprávných voličů na Kosovu. Ve volbách drtivě zvítězila Demokratická strana Kosova, která získala 76,44% hlasů! Voleb se měli zúčastnit vedle Albánců i kosovští Muslimové, Turci, Rómové, Charváti, a dokonce i menší počet Srbů a Černohorců, pro něž bylo v parlamentu podle proporčního systému ponecháno čtrnáct neobsazených poslaneckých míst, pět míst pak získali Muslimové. Neuvěřitelného volebního výsledku dosáhl Ibrahim Rugova, který byl jediným kandidátem na prezidenta, a pro něhož hlasovalo na Kosovu 762 257 voličů. Právo volit prezidenta měli i ti, kteří dočasně pracovali v zahraničí, odkud získal Rugova dalších 105 300 hlasů!¹²⁹⁸ V zahraničí také nakonec působila větší část tzv. kosovské vlády včetně stínového premiéra a ministra zahraničí v jedné osobě Bujara Bukoshiho, který sehrával významnou roli v lobbování za kosovskoalbánskou věc.

Volby, které se na Kosovu uskutečnily jako demokratické, jakož ostatně i referenda ve všech ostatních částech bývalé Jugoslávie, ovšem demokratické nebyly – nedemokratická veřejnost nebyla navyklá na takovou praxi, místní zvyklosti byly autoritářské a navíc tlak kolektivu na jednotlivce a kontrola jednotlivce ze strany kolektivu byla velmi výrazná. Tam, kde byla tradice silnější, tam byla také silnější kontrola.

1296 Ze svědecké výpovědi Ibrahima RUGOVY při souzení Slobodana Milošević v Haagu 3. 5. 2002. <http://www.srpskapolitika.com/hag/maj/03.05.02.txt>.

1297 Vláda, jejíž premiér pocházel z DSK a v níž byli zastoupeni také příslušníci jiných stran a občanských sdružení, ovšem operovala zejména v zahraničí.

1298 Informacioni centar Demokratske lige Kosova: *Izveštaj o višepartijskim izborima za parlament i predsednika Republike Kosovo, održanim 24. maja 1992. godine*. Republika (Beograd) 1994, tematski broj 9, s. 33.

Po kosovských volbách tak v oblasti vznikla vlastně jakási tolerovaná stínová republika Kosovo se stínovými institucemi, školstvím, ba i zdravotnictvím. Že však tyto instituce nemohly nahradit instituce oficiální je nábředni. Na Kosovu tak, vzhledem k výše uvedeným zákonům i vzhledem k tomu, že byly bojkotovány i hospodářské podniky se srbským vedením, vzrostla nezaměstnanost tak, že její velikost bylo možno jen stěžii určit, bezesporu se však blížila osmdesáti procentům. To s sebou samozřejmě přinášelo růst šedé ekonomiky, černého obchodu (odhaduje se, že v roce 1992 byl na Kosovu podíl šedé ekonomiky na celkovém hrubém domácím produktu 42%),¹²⁹⁹ kriminality (mafie kosovských Albánců ve střední a východní Evropě začaly ovládat obchod s drogami). Jediným státem, který stínovou republiku uznal, byla sousední Albánie, ta se však již tehdy potýkala se závažnými problémy a nemohla jakkoli účinně pomoci svým soukmenovcům.

V polovině ledna doporučila Evropská unie svým členským státem, aby uznaly samostatnost Slovinska a Charvátska v hranicích stanovených v podstatě již zasedáním AVNOJ v roce 1943. Socialistická federativní republika Jugoslávie, která se v té době již zmítala v krvavé agonii, tak přestala i formálně existovat. Albánská komunita, na popud prezidenta Rugovy a pod vlivem událostí na severu již bývalé Jugoslávie, zvolila v této situaci jako svou další strategii cestu nenásilné, pasivní rezistence. Vzhledem k situaci v Charvátsku a Bosně ani bělehradský režim nezačročil proti špičkám albánské revolty a situace tak na dobu následujících pěti let připomínala pověstný klid před bouří.

1299 BOGOSAVLJEVIĆ, Srdjan.: *Statistička slika srpsko-albanskih odnosa*, in: *Sukob ili dialog*. Subotica 1995, s. 34.